

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МОРФОЛОГІЄЮ ПРИСВІЙНИХ ЗАЙМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА І ДУНАЮ

Анотація. У статті проаналізовано функціонування присвійних займенників у генетично й динамічно різнотипних новожитніх українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю (МДД) – ареалу півдня Одещини, що вирізняється складністю просторової лінгвальної будови: полімовністю, полідіалектністю; строкатістю, мозаїчністю, черезсмужністю просторового розподілу говірок української, румунської, болгарської, гагаузької, російської та ін. мов, які подекуди утворюють анклав.

Ключові слова: новожитні українські говірки, полілінгвальний ареал, присвійні займенники, генетичний тип говірок, динаміка.

Постановка проблеми. Ареальна поведінка мовних одиниць морфологічного рівня новожитніх говірок, якими є українські говірки МДД (південнобесарабські), привертає увагу своєю складністю, численністю варіантів, що можуть функціонувати в межах однієї діалектної мікросистеми (ДМ), черезсмужністю, мозаїчністю. У МДД поширені говірки і мікроареали, що зберігають ознаки моногенності, разом з тим наявні й мішані говірки. Вияв генетичної основи таких різнотипних говірок є важливим науковим завданням. Контакткування різнотипних за генезою говірок призводить також до активізації динамічних явищ, до витворення інновацій. Обраний для аналізу морфологічний клас присвійних займенників засвідчує високу генетичну і динамічну релевантність в ареалі, доволі чітко маркуючи виділювані й за особливостями реалізації інших частин мови та інших розрядів займенників діалектні типи говірок і цілих мікроареалів (південнобесарабський, західнополіський, східнополіський, закарпатський, середньонадніпрянський, слобожанський і переважно мішаний степовий), уможливаючи й удокладнюючи класифікацію українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними джерелами дослідження динаміки присвійних займенників в ареалі стали описові праці В. П. Дроздовського [5–7], А. М. Мукач [11; 12] та В. П. Логвин [8], хоч вони й фіксували увагу на переважно диференційних щодо літературного стандарту рисах. Спробу повного системного аналізу морфології, але лише однієї української говірки ареалу с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. реалізовано у праці М. С. Делюсто, що також стала надійним джерелом зіставлення матеріалу [4]. З-поміж картографічних джерел слід назвати «Атлас української мови» [АУМ III]. Перша спроба класифікації говірок з використанням картосхем належить П. Ю. Гриценкові [3]. Однак докладного аналізу присвійних займенників і класи-

фікації українських говірок ареалу досі не було здійснено.

Мета і завдання статті. Мета статті – продемонструвати роль присвійних займенників у класифікації українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Завдання статті – проаналізувати морфологічні форми присвійних займенників у говірках ареалу.

Виклад основного матеріалу. Словозміна присвійних займенників *мій, твій, свій* привертає увагу діагностичною щодо генези говірок функцією наголосу та формами непрямих відмінків. Окремі інші специфічні репрезентанти (*ни мий прийїж'дѣйє без 'майки* – Мл.) є варіантними і зумовлені фонетично. Також подекуди варіантними, але навіть за варіантності основними чи рівноправними формами цих займенників у говірках з південно-західною діалектною основою (Пк., Вс., Ну., Рл.1, Рл.2, Мл., Пб.) є репрезентанти з наголосом на корені типу *'моіе, 'мого, 'мому, 'моіім* (орудн. відм. чол. р., сер. р.), *'моіа, 'моіі* (род. відм. ж. р.), *'моіій, 'моіу, 'моіі, 'моііх, 'моіім, 'моііми*. Слід зауважити, що така модель наголошення в різних формах має неоднакову діагностичну силу щодо походження говірок. Так, напр., форми наз. відм. жін. р. і множ. поширені лише в зауважених говірках (*'моіа, 'моіі, т'воіа, т'воіі, с'воіа, с'воіі* – Пк.), проте форми род. відм. одн. ч. р., с. р. з наголосом на основі (*'мого*), також правлячи за генетичний маркер, відомі в різнотипних говірках ареалу [АУМ III, ч.2, к. 38]. У закарпатській говірці, поряд з формами (*'моіа, т'воіа, с'воіа; 'мого, т'мого, с'вого; 'моііх, т'воііх, с'воііх*), зафіксовано варіантність інших форм, а також типів наголошення. А в говірках західнополіської генези (Нс., Мп.), за наголошення більшості форм на закінченні, зафіксовано форми наз. відм. множ. *'моіі, т'воіі, с'воіі*. Подекуди (Скр.) за варіантності деяких форм, відзначено, що *'моіі, т'воіі, с'воіі* (форми наз. відм. множ.) кажуть *ста'р і ба'бу*.

Род. відм. ч. і с. р. репрезентовано в ареалі формами *мо'го, тво'го, сво'го; 'мого, т'вого, с'вого; мо'його, тво'його, сво'його*. Переважають із заува-

женою закономірністю щодо наголошення репрезентанти *мого, твого, свого* (Пк., Вс., Ну., Рл.1; Пк.2, Шр., Пр.БД., Тр., Пр.Тат.) і *мо'го, тво'го, сво'го* (ВК, Мп., Віл., Лим.). Перші є генетичним маркером окремих говірок, зокрема північнобесарабських [АПБ II, к. 106]. Форми *мо'юго, тво'юго, сво'юго* менш поширені як безальтернативні (Ол., Єл.), натомість більш відомі в ареалі як варіант до інших форм (*мо'го, тво'го, сво'го* і *мо'юго, тво'юго, сво'юго* – НЦ; *мо'го, т'вого, с'вого* і *мо'юго, тво'юго, сво'юго* – Вол., Чист., Мк.; *мо'го, тво'го, сво'го*; *мо'го, т'вого, с'вого*; *мо'юго, тво'юго, сво'юго* – СЦ, Ск.). Іноді подібний паралелізм – збереження материнської риси (СЦ), пор. [2, с. 286]. Варіантність стягнених і нестягнених форм *с'вого* – *сво'юго* була зауважена у наддунайських говірках раніше [11, с. 197]. Колишніх реалізацій з флексією *-его* [6, с. 145] не виявлено.

Дав., місц. відм. ч. і с. р. у МДД знає форми *мо'мому, т'вому, с'вому; мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому; мо'йему, тво'йему, сво'йему*, а також спорадично у місц. відм. нестягнені форми з флексією *-ім* (на *мо'йім, тво'йім, сво'йім, мо'йом, тво'йом, сво'йом*), пор. (карта № 1). Окрім цього, форми дав., місц. відм. можуть диференціювати й інші флексії, напр. у Шв., згідно з текстграфічним дослідженням [4], – *мо'йему*, але по *сво'юмому* і на *сво'йім*. У Скр. у дав. відм. спостережено репрезентанти *мо'мому, т'вому, с'вому*, але основні – *мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому*, а в місц. відм. – лише *мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому*. За такої ж безальтернативної реалізації місц. відм., у дав. відм. варіюються у НЦ *мо'мому, т'вому, с'вому; мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому; мо'йему, тво'йему, сво'йему*; у Нс. *мо'мому, т'вому, с'вому; мо'йему, тво'йему, сво'йему*. Рідше відбувається навпаки – варіанти (*мо'йему, тво'йему, сво'йему* і *мо'юмому, т'вому, с'вому* – Пк.2; *мо'мому, т'вому, с'вому* і *мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому* – Соф.) спостережено в місц. відм., а у дав. відм. зафіксовано лише *мо'мому, т'вому, с'вому* (Пк.2); *мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому* (Соф.).

Подекуди варіантність не диференціює відзначені грами – у СЦ спостережено і в дав. відм., і в місц. відм. (*мо'мому, т'вому, с'вому; мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому; мо'йему, тво'йему, сво'йему*), у Мк., Пр.БД. (*мо'мому, т'вому, с'вому; мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому*), що відповідає тенденції розвитку материнських [2, с. 286] та інших степових ДМ [14, с. 18]. Послідовно і переважно безваріантно форми *мо'мому, т'вому, с'вому; на мо'мому, т'вому, с'вому* функціонують у говірках буковинсько-подільського типу (Пк., Вс., Ну. тощо), та в деяких інших (Шр.), зокрема й з північною основою (Яр.). Безальтернативну ж реалізацію *мо'юмому, тво'юмому, сво'юмому* (ВК, Ол., Кал.), як і *мо'йему, тво'йему, сво'йему* (Мп.), констатовано рідше. Реалізації місц. відм. на *мо'йом, тво'йом, сво'йом*, варіантні до повних форм на *-ему*, – локальні (Сем.).

Найбільше територіальних відмінностей у ж. р. присвійних займенників пов'язано з формами род.

і орудн. відм. Род. відм. має репрезентанти: *мо'йейі, тво'йейі, сво'йейі; мо'йі, т'во'йі, с'во'йі; мо'юйі, тво'юйі, сво'юйі; мейі, т'вейі, с'вейі* (карта № 2). Дотепер було відзначено лише перші три варіанти [1, с. 197] з, очевидно, такою ж перевагою стягнених форм і форм з голосним [о] у закінченні [7; 12]. У говірках північнобесарабської генези (Вс., Пк., Ну. тощо) представлено *мо'йі, т'во'йі, с'во'йі* (*мо'йі мамі, за мо'йі'жизн'і, в мо'йі мамі*), що притаманно й материнському ареалу [АПБ II, к. 106], хоча цю форму зафіксовано і в інших ДМ (Тат., Яр., Шр., Пр.БД., Соф., Лим.). Зауважене корелює з дотеперішніми спостереженнями: «стягнені форми супроти літературних нестягнених уживаються значно ширше, особливо в говірці с. Ройлянки» [8, с. 40]. Подекуди вони варіантні з *мо'юйі, тво'юйі, сво'юйі* (Скр., Чист., Вол., Віл., Мк., Тр.), рідше – з *мо'йейі, тво'йейі, сво'йейі* (Гн., Пк.2). У поодиноких випадках варіантність є трикомпонентною (*мо'йейі, тво'йейі, сво'йейі; мо'йі, т'во'йі, с'во'йі; мо'юйі, тво'юйі, сво'юйі*) (СЦ, Ск., Пр.Тат.).

Західнополіський тип характеризують форми *мейі, т'вейі, с'вейі*, варіантні до нестягнених *мо'йейі, тво'йейі, сво'йейі* (Мп.). Лише нестягненість властива небагатьом говіркам ареалу, будучи маркером деяких ДМ південно-східного і північного походження, що зберігають свою генетичну основу: *мо'йейі, тво'йейі, сво'йейі* (ВК, Мп., Ол., Кал.); *мо'юйі, тво'юйі, сво'юйі* (НЦ, Вш., Єл.); *мо'йейі, тво'йейі, сво'йейі* і *мо'юйі, тво'юйі, сво'юйі* (Шв.).

Орудн. відм. жін. р. присвійних займенників у МДД реалізовано у формах: *мо'юу, т'во'юу, с'во'юу; мо'юйу, тво'юйу, сво'юйу; мо'йейу, тво'йейу, сво'йейу; мо'йой, тво'йой, сво'йой* (карта № 3). Закономірність функціонування перших трьох варіантів [11, с. 197] також була визначена як перевага нестягнених і форм з флексією *-оюу* [7; 12]. Говірки північнобесарабської генези (Пк., Вс., Ну. тощо) та деякі інші (Яр., Шр., Лим.) маркують форми (*мо'юу, т'во'юу, с'во'юу*). У материнських буковинсько-подільських говірках стягнені форми орудн. відм. ж. р. займенника *м'юу* [АПБ II, к. 109] представлено меншою мірою та по-іншому просторово реалізовано, ніж у займенника *тв'юу* [АПБ II, к. 110] та ніж стягнені форми дав. відм. ж. р., ч. р., род. відм. ж. р., ч. р. [АПБ II, к. 105–108]. Це дозволяє або припускати розвиток стягненості в ареалі (поширення її на всі форми присвійних займенників), або локалізувати генезу.

Специфічна стягнена форма *мейу* і нестягнені *мо'йейу*, а також *мо'юйу, тво'юйу, сво'юйу* (ВК) характеризують в ареалі західнополіський діалектний тип. Серед нестягнених у безваріантному вияві поширено *мо'юйу, тво'юйу, сво'юйу* (Скр., Бл., Кал., Чист., Вол., Ск., Віл., Пр.БД., Єл.) і менш розповсюджено *мо'йейу, тво'йейу, сво'йейу* (Шв., Мп., Ол., Вш., Гн., Плц., Соф.).

Широко представлено й варіантність, де серед репрезентантів є стягнені форми (*моїу, т'воїу, с'воїу; мо'їейу, тво'їейу, сво'їейу* – Ну., Нс., Пк.2, Пр.Тат.; *моїу, т'воїу, с'воїу; мо'їоїу, тво'їоїу, сво'їоїу* – НЦ, Мк., Тр.; *моїу, т'воїу, с'воїу; мо'їойу, тво'їойу, сво'їойу; мо'їейу, тво'їейу, сво'їейу* – Пб., СЦ), що підтверджує думку про динаміку стягнених реалізацій. Локально (Сем.) форми *мо'їоїу, тво'їоїу, сво'їоїу* можуть варіюватися з *мо'їой, тво'їой, сво'їой*.

Дав., місц. відм. реалізує протиставлення стягнених і нестягнених форм *моїї / моїїї / мо'їїї*. За варіантності в ДМ, їх функціонування демонструє сталість: «кінцевий *й* здебільшого редукується: *с'воїї кум'ї*» [8, с. 40–41], у *с'воїї слобод'ї* [7, с. 17] *с'воїї дочк'ї* [11, с. 197], а в деяких говірках (Шв.) зафіксовано лише нестягнення [4, с. 130]. Стягнені форми типу *моїї* переважають в материнських північнобессарабських говірках [АПБ II, к. 108], а також (*моїї, т'воїї, с'воїї, чи'її*) зафіксовано в подільській [9].

Доволі активні в ареалі стягнені форми присвійних займенників, притаманні здебільшого південно-західним діалектам, пояснюються, ймовірно, аналогією до форм вказівних *тойї, тойу*, ще більш поширених у говірках МДД (Шв., Пл., Рл.1, Бр., Мт.). З цього приводу С. П. Бевзенко зауважив: «... на оформленні в діалектній мові вказівних, присвійних і інших неособових займенників прикметникового відмінювання яскраво відбилися своєрідні напрями аналогій, що по-різному діяли в українських діалектах протягом їх історичного розвитку» [1, с. 125].

Нестягнені форми з голосним [о] замість літературного [е] у флексіях дав., місц. відм. ч. р., род., орудн. відм. ж. р. на зразок *мо'їому, мо'їойї, мо'їойу*, відзначені в ареалі й раніше [4; 6; 12], є маркером передусім південно-східної генези говірок, зокрема черкаської [10] чи степової [13]. Думку про виникнення реалізацій типу *мо'їому* за аналогією до форми *й'ому* [13, с. 11] можна доповнити аналогією до *чи'їому*, а репрезентантів *мо'їойї, мо'їойу*, як і *мо'їому*, – ще й до інших форм прикметникових займенників і прикметникових слів взагалі, де форми з флексіями *-ому, -ойї, -ойу* переважають.

Спільні з літературною мовою *мо'їему, мо'їейї, мо'їейу* також мають високий генетичний діагностичний потенціал, маркуючи говірки з південно-східною (Пл., Шв., Ол.) та північною (Мп., ВК) діалектною основою, адже тенденцією розвитку багатьох південнобессарабських говірок є тяжіння до стягнених форм (*тойї, ц'ойї, т'воїї; тойу, ц'ойу, т'воїу*). Це корелює з думкою дослідників говірок ареалу сер. ХХ ст., згідно з якою, найпоширенішими є стягнені форми *мого, моїї, рідшими – мо'їого, мо'їойї*, ще рідшими – *мо'їего, мо'їейї*, до того ж аналогічний стан характерний і для відзайменникових прислівників (*по-с'вому – по-сво'їому*) [6, с. 145].

На відмінювання присвійних займенників впливають взаємопротилежні генетично релевантні процеси індукції в словозмінних класах прикметників. Присвійний займенник, співвідносний з 3 ос., лише у говірках північнобессарабського походження (Пк., Вс., Ну., Мл., Рл.1, Рл.2) змінюється за зразком твердої групи прикметників, маючи специфічні форми *їїхній, їїхне, їїхна, їїхного, їїхному, їїхним, їїхнойї, їїхну, їїхнойу, їїхних, їїхним, їїхними*, але у говірках (Мл., Рл.1, Рл.2) констатовано відносно рівноправну варіантність з літературними та поширеними в ареалі м'якими формами. Раніше було зауважено, що у Рл.1 ці займенники, як і всі словозмінні прикметники, закінчуються на твердий приголосний (*їїхній, т'ретий* тощо) [8, с. 39]. Подекуди форми цього займенника з твердою основою, варіюючись з м'якими, уживаються й у говірках іншої генези (Єл.). Займенники *наш, ваш* не відрізняються від літературної мови, окрім спорадичних виявів тенденції деяких ДМ (крім говірок південно-західної генези) щодо індукції на них м'якої групи прикметників у непрямих відмінках множини (*наш'їх, ваш'їм, наш'їм*), зауваженої раніше [8, с. 41], та теж спільної для всіх прикметникових слів властивості мати паралельні нестягнені форми *їїхн'ї доц'ї* [11, с. 197].

Подальші розвідки ареалу МДД як не лише полідіалектного українського (хоч українські говірки тут домінують – їх понад 40%), а й полімовного (тут є болгарські, румунські, гагаузькі, російські та ін. говірки), вбачаємо в створенні полілінгвального атласу МДД, роботу над яким вже розпочато.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Ващенко В. С. Полтавські говори / Василь Семенович Ващенко. – Харків : Вид-во Харківськ. ун-ту, 1957. – 539 с.
3. Гриценко П. Ю. Моделирование системы диалектной лексики / П. Ю. Гриценко ; відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1984. – 228 с.
4. Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Делюсто Марина Сергіївна. – Київ, 2010. – 235 с.
5. Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 661 / В. П. Дроздовский. – К., 1962. – 27 с.
6. Дроздовський В. П. Південнобессарабські українські говірки / В. П. Дроздовський // Праці Х республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – С. 132–155.

7. Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис... канд. філол. наук : 661 / Дроздовський Володимир Петрович. – Одеса, 1962. – 473 с.
8. Логвин В. П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини / В. П. Логвин // Територіальні діалекти і власні назви. – К., 1965. – С. 33–43.
9. Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.) / О. С. Мельничук // Діалектологічний бюлетень. – Вип. III. – К., 1951. – С. 44–68.
10. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонаддніпрянські говори. – К., 1960. – С. 44–64.
11. Муқан А. М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А. М. Муқан // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 191–199.
12. Муқан А. М. Украинские наддунайские говоры. Фонетико-грамматические особенности : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / А. М. Муқан. – К., 1961. – 16 с.
13. Нагин Я. Д. Говоры Каховского и соседних районов Херсонской области : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Я. Д. Нагин. – К., 1956. – 17 с.
14. Омельченко З. Л. Морфологическая структура восточностепных говоров Украины : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / З. Л. Омельченко. – Ужгород, 1985. – 25, [1] с.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДжЕРЕЛ

АУМ – Атлас української мови: [в 3 т.]. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. / [ред. тому І. Г. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 1984. – 498 с. – (391 карта) ; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. / [ред. тому Я. В. Закревська]. – К. : Наукова думка, 1988. – 520 с. ; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. / [ред. тому А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 2001. – 266 с. – (206 карт).

АПБ – Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Видавничка спілка «Час», 1995. – Т. 1. – 314 с.; Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова / К. Ф. Герман. – Чернівці : ПРУТ, 1998. – Т. 2. – 215 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Позначення населених пунктів

Білгород-Дністровський р-н: Віл. – Вільне; Вол. – Володимирівка; Мк. – Миколаївка; НЦ – Нова Царичанка; Пк.2 – Петрівка; Пр.БД. – Приморське; Сем. – Семенівка; Соф. – Софіївка; СЦ – Стара Царичанка; Ск. – Старокозаче; Чист. – Чистоводне; Шр. – Широке; Татарбунарський р-н: Тат. – м. Татарбунари; Лим. – Лиман; Пр.Тат. – Приморське; Рл.2 – Ройлянка; Тр. – Трапівка; Саратовський р-н: Мл. – Молдове; Пл. – Плахтіївка; Рл.1 – Ройлянка; Яр. – Ярославка; Арцизький р-н: ВК – Веселий Кут; Вш. – Вишняки; Мп. – Мирнопілля; Нс. – Новоселівка; Плц. – Плоцьк; Пб. – Прямобалка; Тарутинський р-н: Бл. – Благодатне; Вс. – Височанське; Гн. – Ганнівка (Височанська сільрада); Єл. – Єлизаветівка (Юр'ївська сільрада); Ну. – Новоукраїнка; Ол. – Олександрівка; Пк. – Петрівка; Скр. – Скриванівка; Кілійський р-н: Шв. – Шевченкове; Ізмаїльський р-н: Бр. – Броска; Кал. – Каланчак; Мт. – Матроска. Усі населені пункти розташовані в Одеській області.

Andrij Kolesnykov

From the observations of the morphology of possessive pronouns in the ukrainian dialects spoken between the Danube and the Dniester rivers

Summary. The article deals with the problem of the origin and dynamics of possessive pronouns in the Ukrainian dialects spoken between the Danube and the Dniester rivers. The finding of morphological analysis of possessive pronouns is defining according to the origin character South-Bessarabia, North-Bessarabia, Zakarpatskiy, West-Polissya, East-Polissya, Middle-Dnieper, Slobozhanskiy dialectal types. According to the degree of reduction the stable dialects with low reduction, minimal level of dynamics and unstable ones with higher degree of reduction, considerable level of dynamics are selected.

Key words: Ukrainian resettlement dialect, multi-lingual area, possessive pronouns, genesis dialectal type, dynamics.

